

Artikel: Stank in de stad. Een onderzoek naar illegale lozingen in laatchtende-eeuws Amsterdam

Auteur: Sterre Raat

Verschenen in *Skript Historisch Tijdschrift*, jaargang 47.1, 17-27.

© 2025 Stichting Skript Historisch Tijdschrift, Amsterdam

ISSN 0165-7518

Abstract: The illegal disposal of sewage waste was a common problem in eighteenth-century Amsterdam and testimonies of these violations are found abundantly in the city's archives. This article aims to contribute to the 'healthscaping' approach by analysing these testimonies. The method of healthscaping looks at different ways in which public health was regulated, in order to draw conclusions on premodern and non-Western public health. Based on ten testimonies of illegal disposals, it was found that both government and residents undertook action to limit illegal disposals, indicating they were concerned about the urban environment. In Amsterdam, so-called nightworkers were officially appointed for cleaning out cesspits. From the testimonies, it was noted that nightworkers were often involved in the fining of the (suspected) offenders. They had thus more responsibilities in public health regulation than previously known.

Skript Historisch Tijdschrift is een wetenschappelijk blad dat viermaal per jaar verschijnt. De redactie, bestaande uit studenten en pas afgestudeerden, wil bijdragen aan actuele historische debatten, en biedt getalenteerde studenten de kans om hun werk aan een breder publiek te presenteren.

STANK IN DE STAD

EEN ONDERZOEK NAAR ILLEGALE LOZINGEN IN LAAT-ACHTTTIENDE-EEUWS AMSTERDAM

Sterre Raat

Illegale lozingen van beerputten en secreten kwamen in vroegmodern Amsterdam regelmatig voor. Aan de hand van getuigenverklaringen brengt dit artikel de regulering van deze lozingen in kaart. Het blijkt dat het nachtwerkersnetwerk meer taken had dan aanvankelijk werd gedacht én dat de stad Amsterdam belang hechtte aan stedelijke hygiëne.

Afbeelding 1. De Goudsbloemgracht in de Jordaan was erg vervuild.
Bron: Willem Hekking jr., Stadsarchief Amsterdam, 010001000y235.

Als Jan Teepken in juli 1756 bezig is met werkzaamheden rondom zijn 'secreet' (toilet), wordt hij daar door een aantal mannen op aangesproken. De mannen hebben iets stinkends in de goot zien liggen en achterhalen vervolgens dat deze stinkende materie uit het secreet van Teepken afkomstig is. Teepken wordt beboet voor het legen van zijn eigen secreet.¹ In vroegmodern Amsterdam werd ontlasting met name in zogeheten 'beerputten', een put voor afval en ontlasting, verzameld. De overheid stelde verschillende regels op om de leging daarvan in goede banen te leiden. Wegens de stank die het met zich meebracht, vond het werk 's nachts plaats en alleen de zogenoemde *nachtwerkers* mochten de putten legen.² De regels rondom het legen werden echter, zo blijkt uit dit artikel, niet altijd opgevolgd. In verschillende getuigenverklaringen worden overtredingen beschreven.³

Archeologe Roos van Oosten beschrijft de beerputten en nachtwerkers

de gebeurtenis of overtreding zelf, maar ook – zoals onder andere historici Bob Pierik en Maarten Hell aanraden – naar de beschreven (alledaagse) gebeurtenissen daaromheen.⁶ Die geven bijvoorbeeld informatie prijs over de verschillende functies van de nachtwerkers en een eventueel nachtwerkersnetwerk.

Het onderzoek sluit aan bij de historiografie over publieke gezondheid. Belangrijk daarin is *healthscaping*: een methode waarbij er door historici wordt gekeken naar de maatregelen die men nam om gezondheidsrisico's te vermijden. In 'The healthscaping approach' beargumenteren Guy Geltner en Janna Coomans dat een multidisciplinaire aanpak van belang is om een beter beeld van de wereldwijde geschiedenis van publieke gezondheid te krijgen. Daarin moet bijvoorbeeld naar (de samenhang van) verschillende schalen worden gekeken, waaronder de invloed van administratieve gezondheidsmaatregelen.⁷ Die administratieve maatregelen spelen in dit artikel een belangrijke rol. Geltner

"UIT VERSCHILLENDE ONDERZOEKEN BLIJKT DAT IN DE PREMODERNE TIJD WEL DEGELIJK BELANG AAN HYGIËNE WERD GEHECHT."

in haar boek *De stad, het vuil en de beerput*. Van Oosten kijkt daarbij naar nachtwerkers in verschillende steden en focust vooral op het legen van de beerput.⁴ Het doel van dit artikel is om juist naar de overtreding van regels – en de samenhang met en invloed op de publieke gezondheid – te kijken. Getuigenissen over illegale lozingen van beerputten en secreten staan daarom centraal. Een deel daarvan is via de website van het Stadsarchief Amsterdam geïndexeerd en gemakkelijk op trefwoorden te doorzoeken. Niet alle getuigenissen zijn echter bewaard gebleven of geïndexeerd, iets waar in het onderzoek rekening mee dient te worden gehouden.⁵ Dit artikel kijkt daarom naar

en Coomans zien echter in dat het onderzoeken van al deze schalen voor één historicus niet mogelijk is. Zij beamen daarom het volgende: 'historians can trace local paths, one city, community and region at a time.'⁸ Zeer specifieke en ingezoomde onderzoeken zijn dus ook van belang in dit veld. Door in dit artikel de casus over illegale lozingen in laattachtende-eeuws Amsterdam uit te diepen, hoop ik aan deze healthscapingmethode bij te dragen.

Hygiëne in de vroegmoderne stad

Voordat dit artikel ingaat op de getuigenverklaringen, sta ik kort stil bij de bestaande kennis over vroegmoderne stadsreiniging. Hoe gingen vroegmoderne steden om

met publieke gezondheid en vervuiling? Uit verschillende onderzoeken blijkt dat in de premoderne tijd, in tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, wel degelijk belang aan hygiëne werd gehecht.⁹ Ook Geltner stelt dat, alhoewel het door historici vaak wordt vergeten, overheden en inwoners van premoderne steden al preventieve gezondheidsmaatregelen namen. Daarvoor analyseert hij door middel van de healthscapingmethode de gezondheidsmaatregelen in de middeleeuwse stad Lucca in Italië. Het blijkt dat deze stad een organisatie (de *Curia viarum*) had die specifiek gericht was op het beschermen van het stadsmilieu. Haar belangrijkste taak was het onderhouden van de stedelijke infrastructuur, maar ze trad ook op tegen overtredingen van de (hygiëne)regels.¹⁰ Een dergelijk orgaan lijkt in Amsterdam ook bestaan te hebben: het nachtwerkerscomptoir. Uit de getuigenverklaringen die verderop in dit artikel worden behandeld, blijkt dat ook leden van dit Amsterdamse orgaan optraden tegen de overtreding van hygiëneregels. Hoe zat het verder met de hygiëne in Nederlandse steden? Coomans stelt dat, alhoewel stadsreiniging al eerder op gang kwam, vanaf 1500 de samenhang tussen een schone stad en (publieke) gezondheid steeds meer werd ingezien. Alhoewel inwoners deels zelf verantwoordelijk werden gehouden, hielp het bestuur door verschillende stadsreinigingsdiensten op te richten.¹¹

Zien we dit soort maatregelen ook in Amsterdam terug? Daar was de kwaliteit van het oppervlaktewater een groot probleem: de stad stonk ontzettend, al in de zeventiende eeuw werd de vervuiling en stank van Amsterdam in stadsbeschrijvingen opgemerkt. Historicus Jaap Evert Abrahamse beschrijft twee belangrijke oorzaken: de langzame stroom van de Amstel (waardoor ook de grachten niet doorstroomden) en de vervuiling van de grachten. Zowel bewoners als bedrijven droegen bij aan die vervuiling:

allerlei afval werd in de gracht gegooid.¹² Een manier om de kwaliteit van het water te verbeteren was stadsreiniging. In de late zeventiende eeuw was er op dat gebied al veel geregeld: de straat werd schoongehouden door straatvegers en afval kon worden ingezameld om vervolgens gezamenlijk afgevoerd te worden. Ondanks al deze maatregelen van het stadsbestuur bleef er veel misgaan. Regels werden met regelmaat overtreden en de stad bleef ontzettend vuil.¹³

Centraal in dit artikel staat de afvoer van ontlasting uit beerputten en secreten. Hoe ging dat te werk? In Amsterdam begon het beerputtentijdperk in de veertiende eeuw en eindigde het in de vroegmoderne tijd. Beerputten werden toen steeds vaker vervangen, vooral door-dat verhuurders (meester metselaars) niet voor de kosten van een beerput wilden op-draaien. De putten werden namelijk eens in de zes jaar door nachtwerkers gelegeerd, wat vrij prijzig was.¹⁴ In Amsterdam moesten de nachtwerkers bovendien aan allerlei regels voldoen: de beerschuit moest afgedekt worden, een controleur moest aanwezig zijn bij de werkzaamheden en nachtwerkers moesten een eed afleggen.¹⁵ Niet alleen het stadsbestuur zag toe op de regelgeving, ook omwonenden hielden het in de gaten. Coomans heeft achterhaald dat burens in de late Middeleeuwen regelmatig onenigheid hadden over het afvoeren van ontlasting.¹⁶

Illegale lozingen in het notarieel archief

In het Stadsarchief Amsterdam zijn 48 getuigenverklaringen te vinden waarin de illegale lozing van beerputten en secreten wordt besproken.¹⁷ Om daaruit een betrouwbare selectie te maken, heb ik de verspreiding over jaren, maanden en verschillende wijken geanalyseerd. Daaruit blijkt dat er tot circa 1750 nauwelijks zaken te vinden zijn. In de jaren daarna neemt het aantal gestaag toe, met een piek van zeven zaken in 1792. De verspreiding

Afbeelding 2. Kaart met de verspreiding van de getuigenissen door Amsterdam. Gemarkerd op een kaart van Pieter Mol.

Bron: Rijksmuseum, Rp-P-AO-20-69. Naar: 'Lijst 1: 48 getuigenverklaringen m.b.t. illegale lozingen tussen 1700-1794'.

over maanden is ietwat gelijkverdeeld, al lijkt er sprake te zijn van een toename in de zomermaanden. Tot slot de locaties van de getuigenverklaringen (afbeelding 2). Het blijkt dat veruit de meeste getuigenissen zich in het middeleeuwse centrum en de Jordaan afspelen. Veel minder getuigenissen vonden plaats op de grachtengordel of in de oostelijk gelegen wijken. Die bevinding lijkt aan te sluiten bij de bestaande literatuur over deze wijken. Pierik beschrijft namelijk dat rijk en arm grotendeels gescheiden waren tussen de grachtengordel en de Jordaan, maar dat deze twee groepen in het middeleeuwse centrum juist nog wel gemengd waren.¹⁸ Aan de hand van deze drie bevindingen (jaren, maanden en wijken) heb ik een selectie van tien getuigenissen gemaakt, die in de rest van dit artikel centraal staat.¹⁹

Illegale lozingen en getuigenverklaringen

De gang van zaken die in de getuigenissen wordt beschreven lijkt in hoofdlijnen steeds dezelfde te zijn. De illegale lozing wordt opgemerkt, de nachtwerkers worden op de hoogte gebracht, ze inspecteren de situatie en daarna wordt de (vermoedelijke) dader bekeurd. Maar hoe ging dat betrappen precies te werk en waarom werd vervolgens besloten om een getuigenverklaring op te laten stellen?

Een opvallend gegeven is dat er altijd een of meerdere nachtwerkers als getuigen betrokken zijn. Of zij de enige getuigen zijn – en wie die eventuele andere getuigen zijn – verschilt per zaak. Deze zogenaamde nachtwerkers staan later in dit artikel centraal. Maar wie waren die andere getuigen? Vaak was het een

omstander die besloot de nachtwerkers te waarschuwen. Zo merkt Abraham Seegers (mede door de 'vreselijke stank') op dat er naast zijn huis iets wordt geloosd, ziet Jan Siegerink vanuit zijn kamer dat twee personen vaatjes richting de Rozengracht dragen en ontdekt Reinier Smit 's avonds dat er naast zijn huis 'materie' wordt geschept.²⁰ Dat de lozing door een omstander werd opgemerkt, betekent echter niet dat deze omstanders altijd als getuigen bij de verklaring betrokken zijn. In de getuigenissen van juli 1774 en mei 1775 wordt alleen beschreven dat er op het nachtwerkerscomptoir is aangegeven dat er ergens illegaal werd geloosd. Door wie en op welke manier deze lozing werd opgemerkt, wordt niet duidelijk.²¹

Het zijn ook niet altijd willekeurige omstanders die de illegale lozing opmerken. In april 1760 is het nachtwerker Hendrik Cornelisse zelf die 's avonds thuis met zijn vrouw Catharina Moerbeek merkt dat er iets stinkt. En in juli 1792 en oktober 1793 zijn het nachtwachten die de lozingen achterhalen.²² Deze nachtwachten (niet te verwarren met de nachtwerkers) bewaakten 's nachts de stad.²³ Als de nachtwacht de lozing opmerkte, liepen de gebeurtenissen anders. In beide gevallen werd de verdachte naar het *Corps du Garde*, het hoofdkwartier van de nachtwacht, gebracht. Pas daarna werden er nachtwerkers bij gehaald. En dan zijn er nog twee uitzonderingen. In de getuigenissen van februari 1759 en november 1792 werden de nachtwerkers, zoals beerputeigenaren hoorden te doen, eerst juist ingeschakeld om de put te legen, maar werd dit werk – in 1759 om onduidelijke redenen en in 1792 wegens 't kwalijk betalen' – niet afgemaakt. In beide gevallen wordt later duidelijk dat het lozen toch op illegale wijze werd voortgezet.²⁴

Hoe en door wie de illegale lozing achterhaald werd, verschilt dus per zaak. Maar nadat de lozing werd opgemerkt, werd er altijd een nachtwerker bijgehaald. Tweemaal werden de nachtwerkers via

het comptoir op de hoogte gesteld, maar was degene die het opmerkte zelf geen getuige. In de getuigenis van september 1783 deed Jan Siegerink ook aangifte bij het comptoir, maar was hij zelf wel getuige bij de verklaring. De nachtwerkers kwamen de zaak meteen daarna samen met Siegerink controleren. Bij de andere twee zaken controleerden de nachtwerkers pas later.²⁵ Het zou dus kunnen dat degenen die de aangiftes deden daarom geen onderdeel van de inspectie en de uiteindelijke getuigenverklaring waren. Maar nachtwerkers werden lang niet altijd via het comptoir op de hoogte gesteld. In een getuigenis van augustus 1756 merkte een omstander de illegale lozing op, waarna hij naar het huis van een nachtwerker ging. Hij wist dus waar deze nachtwerker woonde.²⁶ En in een getuigenis van mei 1785 werden de nachtwerkers pas later ingeschakeld. Reinier Smit waarschuwde eerst de nachtwacht – mogelijk omdat hij het voorval om elf uur 's avonds opmerkte – die vervolgens een nachtwerker inschakelde.²⁷

Alhoewel de lozingen op verschillende manieren werden achterhaald en de nachtwerkers er op verschillende manieren bij werden betrokken, werd er uiteindelijk dus wel altijd een nachtwerker bijgehaald. Maar waarom werd er uiteindelijk een getuigenverklaring opgesteld? Om die vraag te kunnen beantwoorden, moeten eerst de gevolgen van de opsporing besproken worden. In (bijna) iedere getuigenis werd uiteindelijk een bekeuring uitgedeeld aan de vermoedelijke dader. Dit werd altijd door de nachtwerker(s) gedaan. Nachtwerkers moeten dus de bevoegdheid hebben gehad om deze bekeuring uit te delen. De enige uitzondering vormt de getuigenis van augustus 1792. Degene die het secreet loosde werd door de nachtwacht naar het *Corps du Garde* gebracht, waarna nachtwerkers de opdrachtgever bezochten. Deze ontkende de opdracht te hebben gegeven, maar stelde dat hij wel zou betalen als de hoofdofficier daartoe

opdracht zou geven.²⁸

Aan wie werd de bekeuring uitgedeeld? Dat verschilt per zaak: de ene keer werden degenen die loosden bekeurd, de andere keer de bewoner of eigenaar van het desbetreffende huis. Zo werden in de getuigenissen van juli 1774 en september 1783 degenen die aan het lozen waren direct bekeurd. Wel wordt in beide gevallen achteraf de bewoner of eigenaar van het desbetreffende huis benoemd, maar wat met die informatie werd gedaan is niet bekend. In de getuigenissen van mei 1761 en november 1792 werd juist de eigenaar of bewoner van het betreffende pand bekeurd.²⁹ Uit een getuigenis van mei 1775 blijkt dat niet altijd duidelijk was wie precies verantwoordelijk was voor de illegale lozing. De getuigen zien een knecht een emmer dragen, gaan vervolgens een kelder in om te inspecteren en bekeuren vervolgens een 'vrouw of juffrouw' die 'zij [de getuigen] voor de eigenaar aanzagen'.³⁰ In een aantal gevallen is er een 'metselaar', 'metselaarsknecht' of 'meesterknecht' bij de illegale lozing betrokken. Metselaars verhuurden huizen om extra inkomsten te genereren. Maar het laten legen van de beerput die bij deze huurhuizen hoorden kostte geld en dit wilden ze niet altijd betalen.³¹ Het is dan ook niet verrassend dat metselaars (of hun knechten) vaak overgingen tot een illegale lozing. Al met al: wie er door de nachtwerkers bekeurd werd voor de illegale lozing, verschilt sterk per getuigenis. Dat zou erop kunnen wijzen dat er geen strikte regels voor bestonden.

De tijd tussen de gebeurtenissen en het opstellen van de getuigenis varieert van een paar dagen of een halve maand tot (in een uitzonderlijk geval) bijna twee maanden. Valt er in de getuigenissen een oorzaak te ontdekken voor deze verschillen in tijdsduur? In twee van de snellere gevallen was er door de nachtwacht iemand meegenomen naar het Corps du Garde, maar in het derde geval is dat niet aan de orde.³² Tussen de getuigenissen die langer duurden, valt geen duidelijke

overeenkomst te vinden. En ook naar de redenen voor het opstellen van de getuigenverklaring blijft het gissen. Over het algemeen werden getuigenverklaringen met verschillende redenen opgesteld: ze konden bedoeld zijn om een vervolging te beginnen (een geschreven verklaring was dan sneller dan een mondelinge) maar konden ook als onderhandelingsmiddel gebruikt worden.³³ Een bekeuring hadden de verdachten al gekregen, maar het zou kunnen dat de getuigenis bedoeld was om deze te legitimeren of om verder te procederen.

Illegale lozingen en het nachtwerkersnetwerk

Omdat de gebeurtenis in een getuigenverklaring verdraaid kan zijn, staan in deze paragraaf de zaken rondom de belangrijkste gebeurtenis centraal. Deze aanpak is gebaseerd op wat Pierik 'pre-crime scenes' noemt. Hij kijkt niet naar de overtreding zelf, maar naar wat de personen in de getuigenis daarvoor aan het doen waren. Zo schetst hij het dagelijks leven in vroegmodern Amsterdam.³⁴ Gebaseerd op deze aanpak bestudeer ik de gebeurtenissen om de illegale lozing heen om zo het nachtwerkersnetwerk en zijn rol in (het opsporen van) illegale lozingen beter in kaart te brengen.

Nachtwerkers waren dus betrokken bij het opsporen van illegale lozingen, maar dat was zeker niet hun enige taak. Hun voornaamste taak was juist het legen van de beerputten. Nachtwerkers bestonden niet alleen in Amsterdam, maar waren (met allerlei verschillende benamingen) een publieke dienst die in verschillende steden bestond.³⁵ De instantie waarvoor de nachtwerkers werkten, wordt in de getuigenis telkens het 'nachtwerkerscomptoir' – en soms 'stadsnachtwerkerscomptoir' – genoemd. Dit comptoir is volgens Van Oosten een zeventiende-eeuwse Amsterdamse term voor de organisatie.³⁶ In één van de getuigenissen wordt een locatie

genoemd: 't nachtwerkers comptoir op de Lauriersgracht'.³⁷ Of dit het enige nachtwerkerscomptoir is, is niet geheel duidelijk. In een andere getuigenis wordt een commissaris genoemd: 'zich met hun commissaris Hendrik Daniel Endelman begeven hebben (...)'.³⁸ Over deze Hendrik Daniel Endelman valt in het archief verder niets te vinden, maar dit detail wijst er wel op dat het comptoir geleid werd door een commissaris.

Hoe zat het comptoir verder in elkaar? De nachtwerkers die als getuigen optraden, worden meestal knechten, dienaars of bedienden genoemd. Hun functie wordt dus niet gespecificeerd. In een aantal gevallen is er een zogenaamde 'toeziende' bij betrokken, die dan ook als getuige optreedt. Deze toeziende lijkt niet dezelfde functie te hebben als de commissaris, die er pas later bij werd betrokken en niet als getuige optrad. In een paar getuigenissen wordt de functie van de overige nachtwerkers wel gespecificeerd: vijf keer komen er 'kuilknechten' voor en één keer wordt een 'schuutknecht' genoemd. De werkwijze van Amsterdamse nachtwerkers wordt ook door Van Oosten beschreven. Een groep bestond uit vier tot zes nachtwerkers, met verschillende functies. Kuilgangers daalden af in de beerput, hijsers trokken het vuil omhoog, overgieters goten het vuil over, tonnendragers tilden het vuil naar een schuit en iemand bestuurde de schuit. Met deze schuit werd het vuil vervolgens de stad uit gevaren.³⁹ Veel van de door Van Oosten beschreven functies komen niet voor in de getuigenissen, maar het is opvallend dat de kuilganger wél vaak voorkwam in getuigenissen. Van Oosten beschrijft het gevaar van het werk van de kuilganger (de gassen van het vuil konden tot verstikking leiden) en noemt dat de kuilgangers daardoor meer verdienden.⁴⁰ Het zou dus goed kunnen dat de kuilgangers binnen het nachtwerkerscomptoir in hoger aanzien stonden en daardoor vaker bij de getuigenverklaring betrokken werden.

Komt de beschrijving van Van Oosten overeen met de getuigenissen? In de getuigenis van februari 1759 werden de nachtwerkers er eerst bijgehaald om de put te legen en vond de illegale lozing pas later plaats. Niet alleen een illegale lozing, maar ook de leging door de nachtwerkers wordt hierin dus beschreven. De nachtwerkers kregen vanuit het comptoir de opdracht om te legen en werden door twee metselaarsknechten verder geïnstrueerd en ook geassisteerd.⁴¹ Niet-nachtwerkers hielpen dus met het legen van de kuil, wat ook in de beschrijving van Van Oosten naar voren komt. Ze beschrijft dat de eigenaar van de put zelf extra dragers in mocht brengen.⁴² De nachtwerkers en metselaarsknechten krijgen vervolgens onenigheid over de tijdsduur van het lozen en de volgende ochtend zien de getuigen dat metselaarsknechten zelf aan het lozen zijn, die vervolgens daarvoor worden bekeurd. Alhoewel het assisteren van de nachtwerkers dus werd toegestaan, werd het lozen zonder nachtwerkers dat zeker niet.

Wat weten we over de nachtwerkers zelf? Verschillende nachtwerkers treden in de verklaringen als getuigen op; sommigen komen zelfs in meerdere verklaringen voor. In totaal zijn er zestien verschillende nachtwerkers. In sommige getuigenverklaringen worden de functies of adressen van de nachtwerkers genoemd, maar dit is niet overal het geval. In de indexen van het stadsarchief is meer informatie over de nachtwerkers te vinden. Sommige nachtwerkers waren namelijk bij verschillende getuigenissen betrokken, wat meer informatie over die nachtwerker prijsgeeft. Het blijkt dat sommige nachtwerkers voor langere tijd werkzaam waren bij het nachtwerkerscomptoir: Jurriaan Top werkte (tenminste) negen jaar (1747-1756), Albert Akkerman veertien jaar (1778-1792) en Abraham Gordijn zelfs achttien jaar (1757-1775) voor het nachtwerkerscomptoir.⁴³ Daarbij werd echter niet altijd dezelfde functie behouden.

Zo kwam Isaac Mulder in 1788 nog twee keer als 'hijser' voor, terwijl zijn functie in de getuigenissen van 1792 en 1793 wordt omschreven als 'kuilknecht'.⁴⁴ Aangezien de kuilknecht vaak veel meer verdiende dan de andere nachtwerkers, kunnen we stellen dat Mulder binnen het nachtwerkerscomptoir is opgeklommen.

Uit de aanvullende getuigenissen worden ook de adressen van elf verschillende nachtwerkers duidelijk (afbeelding 3). Daaruit blijkt dat een meerderheid (zeven van de elf) in de Jordaan woonde, terwijl een minderheid (de overige vier) rondom de grachtengordel en het Leidseplein woonde. Amsterdam was in deze tijd een stad waar arm en rijk ruimtelijk sterk van elkaar gescheiden waren. De woonplaats van de nachtwerkers kan dus mogelijk enige informatie over hun sociaaleconomische status bieden. De Jordaan was in deze tijd een arme wijk.

Doordat bedrijven werden verdrongen uit de rijke grachtengordel, vestigden ze zich in de Jordaan, maar ook de armere Amsterdammers woonden in de wijk.⁴⁵ Het beroep van nachtwerker – fysiek zwaar en potentieel gevaarlijk werk – zou goed passen binnen de status van deze armere wijk. Hoe valt dan te verklaren dat een aantal van de nachtwerkers rondom de grachtengordel en het Leidseplein woonde? De grachtengordel was weliswaar een rijke buurt, maar dat betekende niet dat iedereen die er woonde rijk was. Pierik beschrijft dat in de tussenstraten – waar ook de nachtwerkers woonden – juist middengroepen woonden.⁴⁶ Een andere interessante pijler voor de sociaaleconomische status is analfabetisme. Voor de nachtwerkers valt dit af te lezen uit de getuigenverklaringen. Iedere getuigenverklaring is ondertekend door de getuigen en als een getuige niet kon schrijven werd

Afbeelding 3. Kaart met de verspreiding van de woonadressen van nachtwerkers door Amsterdam. Gemarkerd op een kaart van Pieter Mol.

Bron: Rijksmuseum, Rp-P-AO-20-69. Naar: 'Lijst 2: tien geselecteerde getuigenverklaringen m.b.t. illegale lozingen' en SA, 5075, inv.nr. 14255, akt.nr. 16159, 24 mei 1757; SA, 5075, inv.nr. 13269, akt.nr. 70051, 15 mei 1756; SA, 5075, inv.nr. 13272, akt.nr. 661708, 9 februari 1757; SA, 5075, inv.nr. 17979, akt.nr. 65430, 3 mei 1792; SA, 5075, inv.nr. 17148, akt.nr. 653700, 11 juni 1788; SA, 5075, inv.nr. 18360, akt.nr. 23014, 12 september 1793.

er met een kruisje ondertekend. Daaruit blijkt dat opvallend veel nachtwerkers kunnen schrijven: slechts twee (van de zestien) nachtwerkers (beide uit de getuigenverklaring van augustus 1756) hebben de verklaring met een kruisje ondertekend. Het gaat om twee knechten (Frederik de Vries en Jurriaan Top), terwijl hun toeziende (Jan Steenweg) wel kon schrijven.⁴⁷

Alhoewel de getuigenverklaring dus enige informatie over het comptoir, zijn werkzaamheden en het nachtwerkersbestaan geven, staan de illegale lozingen centraal. Wat vertelt de rol van de nachtwerkers in deze illegale lozingen ons over hun beroep? Bij iedere illegale lozing was een nachtwerker betrokken en in (bijna) alle gevallen werd door een nachtwerker een bekeuring uitgedeeld. In sommige gevallen achterhaalden de nachtwerkers de lozing zelf, in andere werden zij door hun comptoir aangestuurd om op onderzoek uit te gaan. In één geval ging een nachtwerker zelfs 's nachts buiten werktijd achter een verdachte situatie aan. Deze bevindingen laten zien dat de werkzaamheden van de nachtwerkers niet beperkt bleven tot het legen van de beerput, maar dat ook het opsporen, inspecteren en bekeuren van illegale lozingen binnen hun takenpakket viel. Daarnaast blijkt dat de nachtwerkers de bevoegdheid hadden om een bekeuring uit te delen aan de (vermeende) daders. Er

werkerscomptoir zich specifiek op de beerputten en secreten.⁴⁸

Ook vertelt de betrokkenheid bij de lozingen iets over de bekendheid van de nachtwerkers en hun comptoir. Zoals eerder beschreven, wisten sommigen die de overtreding opmerken namelijk zelf een nachtwerker of het nachtwerkerscomptoir te vinden. Dat veel van de betrokkenen zelf wisten wie ze moesten waarschuwen bij een illegale lozing, laat zien dat het nachtwerkers comptoir bij verschillende mensen in de stad bekend was. Dat is misschien ook niet heel verrassend: nachtwerkers moesten de beerputten en secreten legen, dus veel huishoudens zouden ze op zeker moment in hebben moeten schakelen.⁴⁹ Dat de nachtwerkers toezagen op lozingen door onbevoegden is daarom misschien ook niet verwonderlijk. Het legen van beerputten en secreten was hun werk; als iemand het zelf deed liepen ze inkomsten mis.

Conclusie

Wat kan hieruit worden opgemaakt? Wat vertellen de getuigenissen over illegale lozingen van beerputten en secreten over nachtwerkers, regelgeving en (publieke) hygiëne in laatachttiende-eeuws Amsterdam? Het blijkt dat de nachtwerkers meer functies hadden dan vaak in de literatuur wordt aangehaald. Niet alleen werden ze ingezet om ontlasting op de juiste manier af te voeren, ze hadden ook de

"HET BLIJKT DAT NACHTWERKERS DE BEVOEGDHEID HADDEN OM EEN BEKEURING UITTEDELEN."

lijken daarmee overeenkomsten te hebben bestaan tussen Amsterdam en het door Geltner beschreven Lucca. Beide steden hadden een organisatie die optrad tegen en boetes uitdeelde bij de overtreding van hygiëneregels: Lucca de Curia viarum en Amsterdam de nachtwerkers. Maar waar de Curia viarum tegen verschillende overtredingen optrad, richtte het nacht-

verantwoordelijkheid om illegale lozingen en vervuiling te bestraffen. Ze droegen bij aan de hygiëne – en daarmee aan de bescherming van de publieke gezondheid – in vroegmodern Amsterdam. Bovendien is het opvallend dat de stad Amsterdam de nachtwerkers zelf inzette om de hygiëne te bewaken en niet – zoals in sommige andere steden werd gedaan – een apart orgaan

hiervoor opzette. De verantwoordelijkheid werd neergelegd bij een organisatie die al bestond. Daarnaast kunnen we uit deze casus opmaken dat stedelijke hygiëne door het stadsbestuur, de nachtwerkers en de inwoners in achttiende-eeuws Amsterdam belangrijk genoeg werd gevonden om actie voor te ondernemen. De hygiëne in de stad werd beschermd. In dit opzicht sluit Amsterdam bij andere middeleeuwse en vroegmoderne steden aan. Ook daar werd actie ondernomen om de stad schoon te houden.

In de inleiding is kort de historiografie rondom publieke gezondheid aange-stipt. Daaruit bleek dat de zogenaamde healthscapingmethode belangrijk is. Historici moeten op verschillende, interdisciplinaire manieren naar (de bescherming van) publieke gezondheid kijken, om zo uiteindelijk het grotere plaatje

te kunnen schetsen.⁵⁰ Door in dit artikel de casus van illegale lozingen en nachtwerkers in laatachttiende-eeuws Amsterdam uit te diepen, is duidelijk geworden dat Amsterdam zeker belang hechtte aan stedelijke hygiëne en op welke manier de bescherming ervan werd georganiseerd. Daarmee hoop ik aan de geschiedschrijving over publieke gezondheid te hebben bijgedragen.

Sterre Raat studeert Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Ze richt zich op stadsreiniging en publieke gezondheid in de vroegmoderne tijd. Onder begeleiding van Danielle van den Heuvel schreef ze daarover haar bachelorscriptie.

Eindnoten

- 1 Stadsarchief Amsterdam (verder SA), Notariële archieven (verder 5075), inv.nr. 13270, akt.nr. 673712, 5 augustus 1756.
- 2 R. Smit e.a., *Gemakshalve: 150 jaar riolering in Amsterdam* (Amsterdam 2000) 10-13; R. van Oosten, *De stad, het vuil en de beerput: De opkomst, verbreiding en neergang van de beerput in stedelijke context* (Leiden 2015) 103-104.
- 3 Over illegale lozingen heb ik eerder een artikel geschreven. Daarin stond één getuigenis centraal en achterhaalde ik dat dit soort voorvallen vaker plaatsvonden. Dit artikel bouwt voort op die bevinding. S. Raat, 'Een stinkende zaak. Een attestatie over nachtwerkers en secreten in vroegmodern Amsterdam', *Amstelodamum* 110:3 (2023).
- 4 Van Oosten, *De stad, het vuil en de beerput*, 101-152, met name 101-103.
- 5 J. Reinders, 'De ontsluiting van het Amsterdamse notariële archief', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 20:3 (2023) 196-197.
- 6 B. Pierik, 'Using 'pre-crime scenes' for the historical urban ethnography of early modern Amsterdam', *Gender and work in Early Modern Europe* (2017) <https://workandgender.wordpress.com/2017/12/01/using-pre-crime-scenes-for-the-historical-urban-ethnography-of-early-modern-amsterdam/> (geraadpleegd op 10 april 2024); B. Pierik, *Urban life on the move. Gender and mobility in early modern Amsterdam* (Proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 2022) 35-36; M. Hell, 'Het ruige bestaan geboekstaafd', in: M. Hell (red.), *Alle Amsterdamse akten. Ruzie, rouw en roddels bij de notaris, 1578-1915* (Amsterdam 2022) 14.
- 7 G. Geltner en J. Coomans, 'The healthscaping approach: Toward a global history of early public health', *Historical methods: a journal of quantitative and interdisciplinary history* 56:1 (2023) 18-19, 29.
- 8 Ibidem, 29.
- 9 Zie bijvoorbeeld C. Rawcliffe en C. Weeda, 'Introduction', in: C. Rawcliffe en C. Weeda (red.), *Policing the urban environment in premodern Europe* (Amsterdam 2019) 11, 17; L.J. Skelton, *Sanitation in urban Britain, 1560-1700* (Londen 2016) 166-167.
- 10 Geltner, 'Healthscaping a medieval city: Lucca's Curia viarum and the future of public health history', *Urban history* 40:3 (2013) 396, 402.
- 11 J. Coomans, *In pursuit of a healthy city. Sanitation and the common good in the late medieval Low Countries* (Proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 2018) 63, 68.
- 12 J.E. Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw* (Bussum 2010) 296-299, 300-301.
- 13 P.J.E.M. van Dam, 'Stinking canals. The quality of surface water in Dutch cities, 1500-1970', in: R. Bécot e.a. (red.), *Le chemin, la rive et l'usine. Faire de l'histoire environnementale avec Geneviève Massard-Guilbaud* (Parijs 2023) 59; Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam*, 302-304.
- 14 Van Oosten, *De stad, het vuil en de beerput*, 104, 144, 237-238.
- 15 Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam*, 304-305.
- 16 Coomans, *In pursuit of a healthy city*, 137-142.
- 17 De 48 getuigenverklaringenzijnafkomstig uit de periode 1700-1794 en hebben betrekking tot illegale lozingen. Ze zijn terug te vinden in de digitale indexen van het Stadsarchief Amsterdam. SA, 5075.
- 18 B. Pierik, *Zo veel leven voor de deur. Een geschiedenis van alledaags Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2023) 57-58, 63.
- 19 SA, 5075, inv.nr. 13270, akt.nr. 673712, 5 augustus 1756; SA, 5075, inv.nr. 14257, akt.nr. 31711, 16 februari 1759;

SA, 5075, inv.nr. 14259, akt.nr. 30966, 27 mei 1761; SA, 5075, inv.nr. 14269, akt.nr. 79591, 1 juli 1774; SA, 5075, inv.nr. 14269, akt.nr. 88441, 12 mei 1775; SA, 5075, inv.nr. 14273, akt.nr. 67210, 24 september 1783; SA, 5075, inv.nr. 14274, akt.nr. 98089, 23 mei 1785; SA, 5075, inv.nr. 17979, akt.nr. 65426, 3 augustus 1792; SA, 5075, inv.nr. 17979, akt.nr. 65414, 15 november 1792; SA, 5075, inv.nr. 18360, akt.nr. 33174, 5 november 1793.

20 SA, 5075, inv.nr. 13270, akt.nr. 673712, 5 augustus 1756; SA, 5075, inv.nr. 14273, akt.nr. 67210, 24 september 1783; SA, 5075, inv.nr. 14274, akt.nr. 98089, 23 mei 1785.

21 SA, 5075, inv.nr. 14269, akt.nr. 79591, 1 juli 1774; SA, 5075, inv.nr. 14269, akt.nr. 88441, 12 mei 1775.

22 SA, 5075, inv.nr. 14259, akt.nr. 30966, 27 mei 1761; SA, 5075, inv.nr. 17979, akt.nr. 65426, 3 augustus 1792; SA, 5075, inv.nr. 18360, akt.nr. 33174, 5 november 1793.

23 Stadsarchief Amsterdam, 'Archief van het *Corps du Garde*'. <https://archief.amsterdam/inventarissen/details/365/path/8> (geraadpleegd op 30 juni 2024).

24 De redenen voor het afkappen van de werkzaamheden in 1759 zijn onduidelijk. Wel werd er gevraagd hoe lang het werk zou duren, waarop nachtwerkers antwoordden dat ze eventueel de volgende dag zouden terugkomen. Het zou kunnen dat de eigenaar dit te lang vond duren en daarom zelf besloot te legen. SA, 5075, inv.nr. 14257, akt.nr. 31711, 16 februari 1759; SA, 5075, inv.nr. 17979, akt.nr. 65414, 15 november 1792.

25 SA, 5075, inv.nr. 14269, akt.nr. 79591, 1 juli 1774; SA, 5075, inv.nr. 14269, akt.nr. 88441, 12 mei 1775; SA, 5075, inv.nr. 14273, akt.nr. 67210, 24 september 1783.

26 SA, 5075, inv.nr. 13270, akt.nr. 673712, 5 augustus 1756.

27 SA, 5075, inv.nr. 14274, akt.nr. 98089, 23 mei 1785.

28 Deze getuigenis wijkt op nog een punt af. De eerste getuige (Hendrik Colp) is namelijk degene die de illegale lozing uitvoerde en daarvoor naar het *Corps du Garde* werd gebracht. In de andere getuigenissentreden de verdachten of daders niet als getuigen op. SA, 5075, inv.nr. 17979, akt.nr. 65426, 3 augustus 1792.

29 SA, 5075, inv.nr. 14269, akt.nr. 79591, 1 juli 1774; SA, 5075, inv.nr. 14273, akt.nr. 67210, 24 september 1783; SA, 5075, inv.nr. 14259, akt.nr. 30966, 27 mei 1761; SA, 5075, inv.nr. 17979, akt.nr. 65414, 15 november 1792.

30 SA, 5075, inv.nr. 14269, akt.nr. 88441, 12 mei 1775.

31 Van Oosten, *De stad, het vuil en de beerput*, 238.

32 SA, 5075, inv.nr. 14273, akt.nr. 67210, 24 september 1783; SA, 5075, inv.nr. 17979, akt.nr. 65426, 3 augustus 1792; SA, 5075, inv.nr. 18360, akt.nr. 33174, 5 november 1793.

33 W. Heersink, 'Schrijver van de schout', in: M. Hell (red.), *Alle Amsterdamse akten*, 70-72.

34 Pierik, 'Using 'pre-crime scenes'; Idem, *Urban life on the move*, 35-36.

35 Van Oosten, *De stad, het vuil en de beerput*, 103-105.

36 Ibidem, 109.

37 SA, 5075, inv.nr. 14259, akt.nr. 30966, 27 mei 1761.

38 SA, 5075, inv.nr. 18360, akt.nr. 33174, 5 november 1793.

39 De beschrijving van Van Oosten is gebaseerd op verordeningen uit 1826, 1847 en 1856. Dit is dus een aantal decennia na de periode die in dit artikel centraal staat, maar er zijn geen aanwijzingen voor aanzienlijke veranderingen in de wijze van legen. Verordeningen of regels vanvoor 1826 heb ik in het archief niet weten te vinden. Van Oosten, *De stad, het vuil en de beerput*, 106-108.

40 Ibidem, 107.

41 SA, 5075, inv.nr. 14257, akt.nr. 31711, 16 februari 1759.

42 Van Oosten, *De stad, het vuil en de beerput*, 108.

43 SA, 5075, inv.nr. 10242, akt.nr. 448236, 13 oktober 1747; SA, 5075, inv.nr. 13270, akt.nr. 673712, 5 augustus 1756; SA, 5075, inv.nr. 14344, akt.nr. 659874, 23 juni 1778; SA, 5075, inv.nr. 17979, akt.nr. 65414, 15 november 1792; SA, 5075, inv.nr. 13272, akt.nr. 661708, 9 februari 1757; SA, 5075, inv.nr. 14269, akt.nr. 88441, 12 mei 1775.

44 SA, 5075, inv.nr. 17148, akt.nr. 653700, 11 juni 1788, SA, 5075, inv.nr. 17148, akt.nr. 669317, 9 juni 1788, SA, 5075, inv.nr. 17979, akt.nr. 65426, 3 augustus 1792; SA, 5075, inv.nr. 18360, akt.nr. 33174, 5 november 1793.

45 Pierik, *Zo veel leven voor de deur*, 57; Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam*, 227-228.

46 Pierik, *Zo veel leven voor de deur*, 57.

47 SA, 5075, inv.nr. 13270, akt.nr. 673712, 5 augustus 1756.

48 Geltner, 'Healthscaping a medieval city', 399-400.

49 Van Oosten, *De stad, het vuil en de beerput*, 104; Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam*, 304.

50 Geltner en Coomans, 'The healthscaping approach'.